

ROMAN MARCINKOWSKI

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0001-9646-1191

Dusza a wiara w życie po śmierci w judaizmie rabinicznym ze szczególnym uwzględnieniem Miszny¹

DOI: doi.org/10.26142/stgd-2021-026

Streszczenie: Na określenie duszy stosuje się w judaizmie różne terminy występujące już w Biblii hebrajskiej: *neszama*, *ruach*, *nefesz*, *jechida*, *chajja*. Przejął je judaizm rabiniczny wyrosły na pniu judaizmu biblijnego, zasadniczo jednak różniący się w kwestii duszy, jej nieśmiertelności, zmartwychwstania i życia po śmierci. Dopiero w czasach pobiblijnych nieśmiertelność duszy stała się jednym z głównych filarów wiary dla wyznawców judaizmu.

Talmud wskazuje zmartwychwstanie jako dogmat wiary (Sanh 10,1; 90b-91a). Zgodnie z Miszną, a następnie Gemarą ‘Cały Izrael ma udział w przyszłym świecie’ (tamże). Czy to jednak nie kłóci się z podstawowym przesłaniem rabinicznym mówiącym o nagrodzie za dobre i karze za złe czyny, opartym na biblijnych podstawach wskazujących drogę do zbawienia przez wypełnianie przykazań?

Judaizm ortodoksyjny utrzymuje zarówno wiarę w zmartwychwstanie ciał jako część mesjańskiego odkupienia, jak też wiarę w nieśmiertelność duszy po śmierci. Judaizm reformowany zarzuca jednak dosłowne rozumienie zmartwychwstania ciał i ogranicza się do wiary w duchowe życie po śmierci.

Słowa kluczowe: judaizm, Miszna, dusza, życie po śmierci

---

¹ Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą Narodowy Program Rozwoju Humanistyki w latach 2020-2025, nr projektu 22H 18 0183 87.

The Soul and the Faith in Life After Death in Rabbinic Judaism with Particular Reference to the Mishnah

Abstract: In Judaism various terms already occurring in the Hebrew Bible are used to define the soul: *neshamah*, *ruah*, *nefesh*, *yehidah*, *hayah*. They were adopted by Rabbinic Judaism which had its roots in Biblical Judaism but which, however, is fundamentally different as regards the soul, its immortality, resurrection and life after death. It was not until post-biblical times that the immortality of the soul came to be one of the main pillars of faith for the followers of Judaism.

The Talmud points to resurrection as a dogma of faith (Sanh. 10:1; 90b-91a). In accordance with the Mishnah, and then with the Gemara, 'All Israel have a portion in the world-to-come' (ibid). But does this not conflict with the basic Rabbinic message of reward for good and punishment for evil based on biblical foundations that show the way to salvation by keeping the commandments? Orthodox Judaism maintains both faith in the resurrection of the body as part of the Messianic Redemption and faith in the immortality of the soul after death. Reformed Judaism, however, rejects the literal understanding of the resurrection of the body and is limited to the belief in the spiritual life after death.

Keywords: Judaism, Mishnah, soul, life after death

Wprowadzenie

Na problem zdefiniowania duszy w judaizmie wskazywano już wcześniej². Wpływa na to w dużej mierze złożoność określającej ją terminologii. W czasach biblijnych osobę ludzką postrzegano jako całość bez szczególnego rozróżnienia na duszę i ciało. Terminy³ hebrajskie נשמה *neszama* i רוח *ruach* znaczyły tyle, co 'dech', 'oddech', 'tchnienie', a wyraz נפש *nefesz*⁴ odnosił się do osoby, a nawet do samego ciała, co znajdujemy w już w Torze, gdzie sformułowanie *nefesz met* oznacza dosłownie 'ciało zmarłego' 'w kontekście zakazu dotykania go przez

² Por. R. Marcinkowski, *Pojmowanie duszy w judaizmie*, w: *Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*, t. 1. *Dusza w oczach świata*, Warszawa 2016, s. 79-80.

³ Terminy biblijne dotyczące duszy zdefiniowano dokładnie we wskazanym wyżej artykule głównie na podstawie słowników: W. Gesenius, *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1899 oraz L. Koehler, W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1985, E. J. Brill, por. dz. cyt. wyżej.

⁴ Temu terminowi zostało poświęcone oddzielne opracowanie, por. R. Marcinkowski, *The soul in Hebrew idioms and biblical sayings*, in: *The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective*, volume one, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2020, p. 126-163.

ślubującego nazireat (Lb 6,6). Istnieją jeszcze inne wyrazy biblijne, które stosowano na określenie duszy zwłaszcza w tekstach poetyckich, np. *jehida*⁵ – dosł. 'jedyna' i *chajja* – dosł. 'żyjąca', 'życie'. Można by sądzić, że zróżnicowanie terminologii biblijnej dotyczącej duszy ułatwi jej zdefiniowanie, a wcale tak nie jest.

Według wykładni rabinicznej *neszama* to 'usposobienie', *ruach* jest 'tym, co się wznosi i opada'⁶, a *nefes* oznacza 'krew', ponieważ powiedziano: 'krew jest duszą' (Pwt 12,23). *Chajja* czyli 'żyjąca' dlatego, że trwa, gdy inne członki ciała obumierają. *Jehida* – dosł. 'jedyna' tak się nazywa, ponieważ wszystkie części ciała występują parami, a ona jedna nie ma pary. *Nefesz* kojarzona z krwią oznacza żywotność⁷, co odnosi się tak do ludzi jak i do zwierząt. Talmud utrzymuje, że 'każda *nefes* odradza *nefes* i każda rzecz bliska *nefes* też ją odradza' (Ber 44b)⁸, co rabini wyjaśnili, że spożywanie zwierząt razem z ich *nefasim* lub *nefasot* wzmacnia *nefes* spożywającego je, daje mu więcej sił witalnych. Stąd wniosek, że *nefes* ginie wraz ze śmiercią jej nosiciela. *Ruach* i *neszama* zdają się występować w literaturze rabinicznej zamiennie zwykle w znaczeniu *psyche*, co ze zrozumiałych względów może odnosić się tylko do człowieka.

Podczas snu człowieka dusza unosi się ku górze, żeby się odświeżyć (*Genesis Rabba* 14,9), a w chwili śmierci opuszcza ciało tylko po to, żeby się z nim znów połączyć w czasie zmartwychwstania (Sanh 90b–91a). Do tego nawiązuje fragment modlitwy: „O mój Boże, dusza, którą mi dałeś, jest czysta; Ty ją stworzyłeś, Ty ją uformowałeś, Ty ją tchnąłeś we mnie. Zachowaj ją razem ze mną, a gdy ją ode mnie weźmiesz, to ją odnow potem dla mnie” (Hertz, Modlitewnik).

⁵ Poetyckie wyrażenie dla duszy lub życia, por. Ps 22,21; 35,17.

⁶ Biblia hebrajska mówi: 'Kto wie, czy duch (*ruach*) człowieka unosi się do góry, a duch zwierząt schodzi na dół, na ziemię?', por. Koh 3,21.

⁷ Miszna w sąsiadujących ze sobą lekcjach (Ned 4,3 i Ned 4,4) używa wyraz *nefes* w dwu znaczeniach: jako 'życie' i jako 'zdrowie'. W traktacie *Nedarim* 4,3 w kontekście określenia życia zwierząt czystych rytualnie zastosowano termin hebr. *nafszah* – dosł. 'jej dusza', tzn. dusza zwierzęcia (*beHEMA*, r. żeński). Tak dosłownie tłumaczy J. Neusner, por. Jacob Neusner, *The Mishnah. A New Translation*, New Haven and London 1988, s. 413: 'it's soul belongs to Heaven'. P. Kehati jedynie w komentarzu odnosi się do duszy zwierzęcia, a tłumaczy *nefes* jako 'życie': 'its life belongs to Heaven', por. Pinchas Kehati, *Miszna'ot mewa'arot*, Jeruzalaim 5764 (2003) oraz wersja z przekładem na język angielski tego samego autora: *The Mishnah, Seder Nashim, A New Translation With a Commentary*, Translated by Rafael Fisch, Jerusalem 1994, s. 49–50. H. Danby również tłumaczy *nefes* jako 'życie' i nie wyjaśnia tego, por. Herbert Danby, *The Mishnah*, Peabody, Massachusetts 2016, s. 269. Kolejna lekcja Miszny *Nedarim* 4,4 używa zwrotu *umarpeehu refuat nefesz* – dosł. 'i leczy go leczeniem duszy', co zapisano w kontekście troski o zdrowie kolegi. Danby, tamże, s. 269 i Kehati, tamże, s. 52 tłumaczą to jako: 'and he may heal him', a Neusner, tamże, s. 413: 'and he heals him himself', a R. Marcinkowski proponuje: 'wolno mu ratować jego zdrowie', *Miszna: Naszim (Kobiety)*, Wstęp, przekład z języka hebrajskiego i opracowanie, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 225.

⁸ Skróty nazw traktatów Miszny i Talmudu za: R. Marcinkowski (red.), *Miszna: Zeraim (Nasiona)*, Warszawa 2013, Wydawnictwo DiG, s. 17–18. Fragmenty Talmudu, wersety biblijne, jak i inne teksty źródłowe (jeśli nie zaznaczono inaczej) zapisano według autorskiego przekładu z języków oryginalnych.

1. Biblia hebrajska nie zajmuje wyraźnego stanowiska w sprawie nieśmiertelności duszy

Biblia hebrajska podaje dwa powody śmierci człowieka: Bóg ulepił człowieka z prochu ziemi, do której musi powrócić (Rdz 2,7; 3,19; Hi 10,9).

Drugi powód śmierci ludzkiej dotyczy grzechu. Pierwsi ludzie (Adam i Ewa w raju) przez nieposłuszeństwo wobec Boga i skosztowanie owocu z zabronionego drzewa pozbawili siebie i wszystkich potomnych życia wiecznego. Śmierć jest karą za grzech pierworodny (Rdz 3, 22–24).

„W pocie czoła będziesz zdobywać pożywienie, zanim wrócisz do ziemi, z której zostałeś wzięty, ponieważ prochem jesteś i w proch się obrócisz” (Rdz 3,19).

Poza dwoma wyjątkami wzięcia do nieba Henocha i Eliasza (Rdz 5,24; 2 Krl 2,1) według Biblii hebrajskiej wszystkich spotyka ten sam los, tzn. trafiają do Szeolu, skąd nie ma powrotu: „... kto schodzi do Szeolu, nie wróci, nie powróci już do swojego domu, nie ujrzą go więcej strony rodzinne” (Hi 7,9–10).

Saduceusze (i podobnie też Samarytanie opierający swą wiarę na Pięcioksięgu) odrzucali wiarę w życie pozagrobowe, prawdopodobnie z tego względu, że nie zajmuje się nim *Tora szebichtaw*, czyli Tora spisana, a jedynie *Tora szebeaalpe*, tzn. Tora ustna, której nie przyjęli. Uważali, że dusza umiera wraz z ciałem, a śmierć kończy definitywnie ludzką egzystencję. Rzeczywiście nie tylko Tora, ale cała Biblia hebrajska bardzo oszczędnie wypowiada się na temat życia po śmierci.

2. Te same terminy hebrajskie dotyczące duszy przejął judaizm rabiniczny

Te same biblijne terminy hebrajskie (*neszama*, *ruach*, *nefesz*, *jechida*, *chajja*) przejął judaizm rabiniczny wyrosły na pniu judaizmu biblijnego, zasadniczo jednak różniący się w kwestii duszy, jej nieśmiertelności, zmartwychwstania i życia po śmierci. Dopiero w czasach pobiblijnych nieśmiertelność duszy stała się jednym z głównych filarów wiary dla wyznawców judaizmu.

3. Wiara w życie pozagrobowe według judaizmu rabinicznego (Miszna)

Poniżej zamieszczono przykłady pochodzące z Miszny, która stanowi istotę judaizmu rabinicznego. Widać na ich przykładzie, jak zmieniała się myśl dotycząca duszy i życia po śmierci.

Łączenie nauki z duszą:

Każdego, kto zapomina [choćby] jedno słowo ze swojej nauki, Pismo postrzega, jakby zawinił wobec swojej duszy.

„Rabi Dostaj, syn rabiego Jannaja, powiedział w imieniu rabiego Meira: Każdego, kto zapomina [choćby] jedno słowo ze swojej nauki, Pismo postrzega, jakby zawinił wobec swojej duszy, gdyż napisano: ‘Tylko miej się na bacności i strzeż bardzo swojej duszy, żebyś nie zapomniał słów, które widziały twoje oczy’ (P Aw 3,8).

Ostatecznym celem człowieka jest grób:

„Rabi Lewitas z Jawne powiedział: Bądź nadzwyczaj pokorny, gdyż ludzka nadzieja to robactwo” (P Aw 4,4).

Zazdrość, żądza i ambicja wykluczają człowieka ze świata:

„Rabi Eliezer Hakappar powiedział: Zazdrość, żądza i ambicja wykluczają człowieka ze świata” (P Aw 4,21).

Ten świat przypomina przedsionek do przyszłego świata:

„Rabi Jaakow powiedział: Ten świat przypomina przedsionek do przyszłego świata; przygotuj się w przedsionku, żebyś mógł wejść do salonu” (P Aw 4,16).

Wszystkie twoje czyny niech będą na chwałę Nieba:

„Rabi Jose powiedział: Troszcz się o mienie twojego bliźniego jak o swoje własne i przystosuj się do studiowania Tory, ponieważ nie otrzymasz tego w dziedzictwie, a wszystkie twoje czyny niech będą na chwałę Nieba” (P Aw 2,12).

Każde zgromadzenie w imię Nieba przetrwa ostatecznie:

„Rabi Jochanan Hasandlar powiedział: Każde zgromadzenie w imię Nieba przetrwa ostatecznie, a to, które nie jest w imię Nieba, nie przetrwa ostatecznie” (P Aw 4,11).

Lepsza jest chwila szczęścia w przyszłym świecie niż całe życie na tym świecie:

„[Rabi Jaakow] mawiał: Lepsza jest jedna chwila skruchy i dobre uczynki na tym świecie niż całe życie w przyszłym świecie; i lepsza jest chwila szczęścia w przyszłym świecie niż całe życie na tym świecie” (P Aw 4,17).

Przeznaczeniem zmarłych jest ożywienie:

„[Rabi Eliezer Hakappar] mawiał: [Przeznaczeniem] tych, którzy się urodzili, jest śmierć; [przeznaczeniem] zmarłych jest ożywienie; a [przeznaczeniem] żywych jest sąd. [Wszystko po to,] żeby poznać i oznajmić, żeby było wiadome, że On jest

Bogiem, On jest Twórcą, On jest Stworzycielem, On jest Odróżniającym [dobro od zła], On jest Sędzią, On jest Świadkiem, On jest Oskarżycielem i On jest tym, który będzie sądził w przyszłości” (P Aw 4,22, cz. 1).

Mimo twojej woli złożysz w przyszłości sprawozdanie:

„Niech będzie błogosławiony Ten, przed którym nie ma niesprawiedliwości ani zapomnienia, ani specjalnych względów, ani [też] przekupstwa, ponieważ wszystko do Niego należy. Wiedz zatem, że z wszystkiego będziesz rozliczony. I niech cię nie upewnia twoja [przyziemna] natura, że grób będzie twoją ucieczką, gdyż mimo twojej woli zostałeś utworzony, mimo twojej woli zostałeś urodzony, mimo twojej woli żyjesz, mimo twojej woli umrzesz i mimo twojej woli złożysz w przyszłości sprawozdanie przed Królem Królów nad Królami, Świętym [Jedynym], niech będzie błogosławiony” (P Aw 4,22, cz. 2).

Sąd prawdy i wszystko przygotowane na ucztę:

„[Rabi Akiwa] mawiał: Wszystko jest dane w zastaw i nad każdym życiem rozpostarta jest sieć; sklep jest otwarty i sklepikarz daje na kredyt, otwarta jest księga rachunkowa i ręka pisze, a każdy, kto chce pożyczyć, może przyjść i pożyczyć; jednak skarbnicy robią nieustannie obrachunek każdego dnia i rozliczają każdego za jego zgodą lub bez jego zgody, a mają się na czym oprzeć; a ten sąd jest sądem prawdy i wszystko jest przygotowane na ucztę” (P Aw 3,16).

Widzące oko, słyszające ucho i wszystkie twoje czyny zapisane w księdze:

„...Podchodź z [taką samą] ostrożnością do łatwego przykazania jak i do trudnego, gdyż nie znasz za nie zapłaty. Zastanów się, co tracisz, a co zyskujesz [wypełniając] przykazanie, [rozważ] zysk spowodowany wykroczeniem wobec szkody poniesionej [w przyszłości]. Miej na uwadze trzy rzeczy, a nie popadniesz w grzech: Wiedz, co jest nad tobą – widzące oko, słyszające ucho i wszystkie twoje czyny zapisane w księdze” (P Aw 2,1).

Bezwstydni [trafią] do Gehenny, a wstydlivi do Ogrodu Eden:

„[Jehuda ben Teima] mawiał: Bezwstydni [trafią] do Gehenny, a wstydlivi do Ogrodu Eden. Niech będzie Twoją wolą Panie, nasz Boże, żebyś szybko zbudował Twoje Miasto jeszcze za naszych dni i obyśmy mieli nasz udział w Twoim Prawie” (P Aw 5,20).

Dobrze ci będzie w przyszłym świecie:

„Taki jest sposób [postępowania z] Torą: będziesz jeść chleb z solą, będziesz pić określoną miarę wody i na ziemi spać będziesz; z problemami żyć będziesz i poświećisz się [studiowaniu] Tory. A jeśli tak uczynisz, ‘będziesz szczęśliwy

i dobrze ci będzie': 'będziesz szczęśliwy' na tym świecie, a 'dobrze ci będzie' w przyszłym świecie. Nie szukaj dla siebie zaszczytów i nie pożądamy chwały. Niech twoje czyny przewyższają twoją naukę. Nie pragnij stołu królewskiego, gdyż twój stół jest większy od ich stołu, a twoja korona większa jest od ich korony; wiarygodny zaś jest twój Pracodawca, który da ci zapłatę za twoją pracę" (P Aw 6,4).

Dobrze ci będzie w przyszłym świecie (c.d.):

„Kto jest majątny? Ten, kto cieszy się ze swojego działu, jak napisano: 'Bo z pracy rąk swoich będziesz jadł, będziesz szczęśliwy i dobrze ci będzie'; 'będziesz szczęśliwy' – na tym świecie, a 'dobrze ci będzie' – w przyszłym świecie" (P Aw 4,1).

Uczniowie naszego ojca Abrahama odziedziczą przyszły świat:

„Uczniowie naszego ojca Abrahama cieszą się tym światem i dziedziczą przyszły świat, jak napisano: 'Tym, którzy mnie miłują, dam dziedzictwo [wieczne] i napełnię ich skarbce. Uczniowie zaś niegodziwego Balaama odziedziczą Gehennę i zjedną do jaskini zagłady, jak napisano: 'Ty, o Boże, wtrącisz ich do jaskini zagłady, ludzie krwawi i podstępni nie dożyją połowy swych dni, ja zaś zaufam Tobie'" (P Aw 5,19).

Człowiek wypełniający przykazania, żyje dzięki nim:

„... 'Człowiek wypełniający przykazania, żyje dzięki nim' (Kpł 18,5). Dlatego każdy, kto siedzi i nie popełnia wykroczenia, otrzyma zapłatę jakby wypełniał przykazania" (Mak 3,15).

Jeśli jednak będziesz się trudził nad Torą, On ma dla ciebie wielką nagrodę:

„Rabi Meir powiedział: Ogranicz swoją aktywność zawodową i zajmij się Torą, i bądź unizonym [sługą] każdego człowieka. A jeśli zaniedbasz Torę, to będziesz miał wiele zaniedbań przeciw sobie; jeśli jednak będziesz się trudził nad Torą, On ma dla ciebie wielką nagrodę" (P Aw 4,10).

Jeśli posiadał słowa Tory, to zyskał dla siebie życie w przyszłym świecie:

„... Jeśli ktoś zyskał dobre imię, to zyskał [je] dla siebie; ale jeśli posiadał słowa Tory, to zyskał dla siebie życie w przyszłym świecie" (P Aw 2,7).

Jedne teksty Miszny zdają się wskazywać, że celem studiowania Tory jest nabycie za jej przyczyną odpowiedniej formacji duchowej i sposobu postępowania, które przyniesie w efekcie uznanie wśród ludzi, szacunek i poważanie (por. P Aw 3,8; 6,5-6). Inne teksty łączą już wyraźnie studiowanie Tory z oczekiwaniem wielkiej nagrody w Niebie (por. P Aw 2,7; 2,12; 6,4.7).

Najwięcej cytatów związanych z tematyką życia po śmierci pochodzi z traktatu *Pirke Awot* (Sentencje Ojców). Ten traktat różni się od pozostałych traktatów Miszny

tym, że nie zajmuje się halachą, czyli bezpośrednim wyjaśnianiem Prawa, ale stanowi zbiór pouczeń moralnych (*musar*) i wskazówek etycznych przyjętych przez wielkich Mędrców nazywanych Ojcami Świata (*Awot Haolam*)⁹, stąd też nazwa traktatu. Traktat zawiera podstawowe maksymy dotyczące wszelkiej mądrości (*chochma*) oraz wypełniania przykazań (*micwot*), stanowi przewodnik zachowań opartych na dążeniu do doskonałości i szlachetności w swoim postępowaniu. Mędrzy powiedzieli: ‘Jeśli ktokolwiek dąży do świętości, powinien wypełniać pouczenia Pirke Awot’ (B Kam 30a). Traktat *Pirke Awot* zawiera właściwie pięć rozdziałów, szósty został dodany znacznie później, kiedy w jedenastym wieku przyjął się zwyczaj czytania *Awot* przed modlitwą popołudniową w sześć szabatów pomiędzy *Pesach* i *Szawuot*.

Jednym z najbardziej znanych fragmentów Miszny odnoszących się do życia po śmierci jest zakończenie traktatu *Moed katan*, gdzie czytamy:

„Jednak na przyszłość, która ma nadejść, mówi¹⁰: ‘Pokona Pan Bóg śmierć na wieki i zetrze łzę z każdej twarzy’”¹¹.

4. Wszyscy Izraelici mają udział w przyszłym świecie

Judaizm rabiniczny przyjął zmartwychwstanie jako dogmat wiary. Odrzucanie tego dogmatu stało się przyczyną sporu religijnego w łonie judaizmu. Zagadnienie zmartwychwstania podzieliło saduceuszy i faryzeuszy. Stanowisko tych ostatnich przyjmuje Talmud wskazując zmartwychwstanie jako dogmat wiary (Sanh 10,1; 90b-91a). Zgodnie z Miszną, a następnie Gemarą ‘Wszyscy Izraelici mają udział w przyszłym świecie’ (tamże).

Ten pogląd kwestionował jednak naukę o nagrodzie i karze, do której przywiązywano ogromną wagę do tego stopnia, że wątek związany ze zmartwychwstaniem został zamieszczony w codziennej liturgii ‘Osiemnastu błogosławieństw’, jednej z najważniejszych modlitw żydowskich, które wymienia Miszna:

„Ty utrzymujesz żyjących z miłością, ożywasz martwych z wielką łaskawością, podtrzymujesz upadających, leczysz chorych, wyzwalasz zniewolonych i dochowujesz wiary tym, którzy śpią w prochu. Któż jest jak Ty, Panie potężnych czynów, i któż jest do Ciebie podobny, Królu, który zsyłasz śmierć i obdarzasz życiem, i sprowadzasz zbawienie? Tak, dochowujesz wierności i ożywasz zmarłych. Błogosławiony jesteś Panie, który zmarłych ożywasz”.

⁹ Por. Edu 1,4.

¹⁰ To mówi prorok Izajasz, por. Iz 25,8.

¹¹ Te słowa pocieszenia Izajasza wieńczy traktat *Moed katan* i tematykę związaną ze śmiercią. Nic więc dziwnego, że chętnie widziano je na końcu porządku *Moed*.

5. Jaki jest sens przestrzegania Prawa skoro i tak każdy Żyd ma być zbawiony?

Powyższe stanowisko ‘Cały Izrael ma udział w przyszłym świecie’ wprowadza pewne zakłopotanie, kłóci się bowiem z głównym przesłaniem judaizmu rabinicznego mówiącym o nagrodzie za dobre uczynki i karze za złe postępowanie, a także z biblijną koncepcją nakazującą przestrzeganie Bożych przykazań. Czy nie przestrzegając ich cały Izrael może być zbawiony? Czemu mają zatem służyć dokładne wytyczne postępowania zgodnego z Torą, które zawiera Miszna i Gemara? Jaki jest sens wielowiekowych ustaleń halachicznych, skoro i tak każdy Żyd ma mieć udział w przyszłym świecie?

6. Wyjaśnienie Sandersa

Powyższe zagadnienie z rabinicznego punktu widzenia wyjaśnia Ed Sanders, który powołując się na przymierze Izraela z Bogiem, pisze:

„Każdemu Izraelicie, który zaznaczy swój zamiar pozostania w przymierzu przez swoją osobistą skruchę wyrażaną np. zachowywaniem [postu w] Dniu Pojednania, będą wybaczone wszelkie przewinienia. Fragmenty mówiące o skrusze i pokucie z zamiarem powrotu do Boga z góry zakładają oparte na przymierzu relacje Boga z ludem Izraela... Izraelita, zgodnie z przymierzem, będzie karany za przewinienia – przez cierpienie, śmierć, a nawet po śmierci, jeśli to będzie konieczne, zgodnie z przymierzem zawartym przez Boga... To opisuje Boże postępowanie w ramach danego przymierza, a nie sposób, w jaki ktoś ma być zbawiony”¹².

7. Ci, którzy mają udział w przyszłym świecie i ci, którzy go nie mają

Dziesiąty rozdział traktatu Sanhedryn zawiera późniejsze fragmenty, których nie uwzględniają wcześniejsze teksty Miszny. Fragmentu ‘Wszyscy Izraelici mają udział w przyszłym świecie...’ nie zawiera żaden rękopis Miszny:

„Wszyscy Izraelici mają udział w przyszłym świecie, gdyż napisano: ‘Cały twój lud będzie sprawiedliwy, odziedziczy ziemię na wieki, będzie latoroślą mojego szczepu, dziełem moich rąk, żeby [mnie] sławić’” (Sanh 10,1, cz. 1).

---

¹² E. P. Sanders, *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*, Philadelphia/London: Fortress/SCM 1977, 182.

„A to są ci, którzy nie mają udziału w przyszłym świecie: ten, kto mówi, że zmartwychwstanie zmarłych nie pochodzi z Tory i [ten, kto uważa, że] Tora nie jest [dana] z Nieba oraz heretyk” (Sanh 10,1, cz. 2).

„Rabi Akiwa mówi: Również ten, kto czyta heretyckie księgi i ten, kto szepcze nad raną i mówi: ‘Nie ześlę na ciebie żadnej z tych chorób, jakie spuściłem na Egipt, ponieważ ja Pan jestem twoim lekarzem. Abba Szaul mówi: Także ten, kto wymawia Imię według liter’ (Sanh 10,1, cz. 3).

Nie mają ducha, żeby zmartwychwstać. Pokolenie potopu nie ma udziału w przyszłym świecie. W tym rozdziale czytamy dalej:

„Pokolenie potopu nie ma udziału w przyszłym świecie i nie podlega sądowi, gdyż napisano: ‘Mój duch nie będzie zawsze sądził człowieka’, [dlatego nie mają] ani sądu, ani ducha¹³”. (Sanh 10,3)

W dziesiątym rozdziale traktatu Sanhedryn czytamy dalej:

„Pokolenie potopu nie ma udziału w przyszłym świecie... Pokolenie Wieży Babel nie ma udziału w przyszłym świecie...” (Sanh 10,3).

Włączenie nie-Żydów na listę tych, którzy nie otrzymają zbawienia, świadczy, że sama reguła nie jest oryginalna¹⁴. Skąd zatem została zaczerpnięta?

8. Zapożyczenie z Nowego Testamentu?

Odpowiedź znajdujemy w Nowym Testamencie:

‘Jeśli nie ma zmartwychwstania, to i Chrystus nie zmartwychwstał, to daremne jest nasze nauczanie i próżna jest nasza wiara’ (1Kor 15:13-14).

Zaprzeczenie zmartwychwstania prowadzi – zdaniem Pawła z Tarsu – do niewiary w zmartwychwstanie Jezusa i uznanie Go za Syna Bożego, Odkupiciela świata, a to z kolei skutkuje utratą zbawienia. Paweł w jednym pakiecie przekazuje wiarę w zmartwychwstanie zmarłych i zbawienie duszy.

Talmud: ‘kto nie wierzy w zmartwychwstanie, nie będzie zbawiony’.

Misznaickie twierdzenie, że ten, kto nie wierzy w zmartwychwstanie, nie będzie zbawiony’ (Sanh 10:1), podtrzymuje Gemara.

---

¹³ Nie mają ducha, żeby zmartwychwstać lub żyć ze sprawiedliwymi w przyszłym świecie (por. Rdz 6,3; Ez 37,9). Niektóre teksty Miszny opuszczają ten fragment.

¹⁴ Israel Jacob Yuval, *All Israel Have a Portion in the World to Come*, in Fabian E. Udoh, et al., eds., *First-Century Jewish and Christian Identities: Essays in Honor of Ed Parish Sanders* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2008), s. 116.

Porównanie teorii żydowskiej z chrześcijańską:

Paweł: Zanegowanie zmartwychwstania zmarłych → zanegowanie zmartwychwstania Chrystusa → utrata zbawienia

Talmud: Zanegowanie zmartwychwstania zmarłych → utrata zbawienia

I. Yuval twierdzi, że to zostało przejęte z nauczania Pawła¹⁵.

9. Dusza po śmierci człowieka

Zgodnie z tradycją żydowską ludzie mają dusze (niektóre teksty przypisują ten przywilej tylko Żydom). Dusza jest własnością Boga i wraca do Niego po śmierci człowieka. Istnieje też wiara w sąd po śmierci i nagrodę lub karę. Dusza człowieka bezgrzesznego pójdzie do raju (*Gan Eden*), a grzeszne dusze trafią do *Szeolu*¹⁶ lub do *Gehinnom*¹⁷.

10. Dwie szkoły myślenia nt. duszy po śmierci

Według jednej dusza po śmierci idzie do Szeolu ('dołu'), tzn. do grobu i tam czeka na zmartwychwstanie. Według innej szkoły dusza zaraz po śmierci wznosi się do Boga i staje na sądzie ostatecznym. Według pierwszego poglądu przyszły świat dotyczy zmartwychwstania, zgodnie z drugim odnosi się do formy egzystencji pomiędzy śmiercią i zmartwychwstaniem.

11. Zmartwychwstanie ciał a nieśmiertelność duszy

Judaizm ortodoksyjny utrzymuje zarówno wiarę w zmartwychwstanie ciał jako część mesjańskiego odkupienia, jak też wiarę w nieśmiertelność duszy po śmierci.

Judaizm reformowany zarzuca jednak dosłowne rozumienie zmartwychwstania ciał i ogranicza się do wiary w duchowe życie po śmierci.

¹⁵ J.w., s. 121-122.

¹⁶ *Szeol* – miejsce oczekiwania, gdzie dusze zostaną oczyszczone.

¹⁷ *Gehinnom* – miejsce kary i męki.

Zakończenie

Teologia judaizmu nie zajmuje się dokładnie i nie precyzuje wyraźnie kwestii dotyczących relacji pomiędzy ciałem i duszą, ani też na temat samej duszy. Główne źródło dla tego zagadnienia (pomijając dzieła filozoficzno-kabalistyczne) stanowi literatura talmudyczno-midraszowa. Wątki związane z tematem duszy i życia po śmierci są porozrzucane w różnych miejscach, a na dodatek zwykle też są niespójne i trudno byłoby przyjąć jednolite stanowisko w ich sprawie lub zgodnie je zinterpretować. Mędrzy talmudyczni zdają się nie przywiązywać wielkiej wagi do tego zagadnienia, jakby uważali, że jest ono mało istotne. Ich uwagę zwróciły sprawy bardziej praktyczne, jak zmartwychwstanie ciał i sąd Boży. Dla uczonych talmudycznych dusza była, w pewnym sensie, rozdzielna czy odłączalna od ciała. Bóg stwarzając człowieka Adama (*adam* po hebr. oznacza właśnie ‘człowiek’) tchnął przecież w jego nozdrza tchnienie życia *niszmot chajjim* (Rdz 2,7; Taan 22b).

Źródła rabiniczne nie wskazują jednoznacznie, czy dusza zdolna jest do samodzielnej świadomej egzystencji po śmierci człowieka, czyli po opuszczeniu jego ciała. Literatura midraszowa również nie precyzuje tego zagadnienia, choć znaleźć tu można opinię, że ciało nie jest w stanie żyć bez duszy, a dusza bez ciała (*Tanchuma Wajikra* 11). Według innej opinii dusza po śmierci człowieka przechodzi w stan spoczynku (Szab 152b), większość jednak opowiada się za jej zdolnością do samodzielnego świadomego bytu poza ciałem (Ket 77b; Ber 18b-19a). Twierdzi się nawet, że dusza poprzedza ciało swoją egzystencją (Chag 12b), ale nie jest to wyjaśnione w należyty sposób.

Biblia hebrajska – jak to wyżej podkreślono – nie zajmuje wyraźnego stanowiska w sprawie nieśmiertelności duszy. Poza dwoma wymienionymi wyżej przypadkami cudownego wzięcia do nieba Henocha i Eliasza zwykły śmiertelnik trafia do Szeolu, gdzie przebywa w ciemności w stanie lotnym (Lb 16,33; Ps 6,6; Iz 38,18). Mędrzy talmudyczni zwracali nawet uwagę, że jest wiele odniesień do życia po śmierci w samej Biblii (Sanh 90b-91a), trzeba je tylko umieć odnaleźć i odczytać. Niektóre fragmenty Biblii hebrajskiej, zwłaszcza ksiąg prorockich, można by rozumieć jako zapowiedź zmartwychwstania, np. Iz 26,19 czy Ez 37,1–14. Takie wyraźne odniesienie znajdujemy w jednej z najmłodszych ksiąg Biblii hebrajskiej, w Księdze Daniela: „Wielu spośród śpiących w prochu ziemi obudzi się, jedni do życia wiecznego, inni na wieczne pohańbienie i potępienie” (Dn 12,2).

Więcej takich wątków znaleźć można w literaturze apokryficznej (z judaistycznego punktu widzenia), szczególnie w Księgach Machabejskich (2 Mch 7,14.23; 4 Mch 9,8; 17,5.18).

Z badań prowadzonych przez izraelskiego uczonego I. Yuvala wynika, że judaizm rabiniczny schemat wiary w zmartwychwstanie zmarłych i zbawienie duszy przejął od Pawła z Tarsu. Zgodnie z początkiem dziesiątego rozdziału traktatu

Sanhedryn ‘Wszyscy Izraelici mają udział w przyszłym świecie’¹⁸, co przyjęto jako dogmat. Czy to nie kłóci się z wiarą w nagrodę za dobre uczynki i karą za złe? Opierając się na przymierzu Izraela z Bogiem, Ed Sanders wyjaśnił to zagadnienie z rabinicznego punktu widzenia, co wyżej wykazano.

Jak to już wyżej zaznaczono, zagadnienie zmartwychwstania podzieliło saduceuszy i faryzeuszy. Stanowisko tych ostatnich przyjmuje Talmud wskazując zmartwychwstanie ciał jako dogmat wiary (Sanh 10,1; 90b–91a). Rabini rozważają także inne aspekty tego zagadnienia, prowadzą również dysputy na temat ‘mesjańskiego królowania’ (Ber 34b; Szab 63a i Raszi), które ma poprzedzić koniec tego świata i nastanie przyszłego. W tym czasie sprawiedliwi będą żyć w pełni chwały „ciesząc się Bożą Obecnością w świecie czysto duchowej przyjemności” (Ber 17a). W tej ostatniej kwestii rabini są jednak bardzo powściągliwi, gdyż ich zdaniem wiedzę na ten temat posiada jedynie sam Bóg.

Judaizm ortodoksyjny utrzymuje zarówno wiarę w zmartwychwstanie ciał jako część mesjańskiego odkupienia, jak też wiarę w nieśmiertelność duszy po śmierci. Te prawdy wiary zostały włączone do liturgii. Cytowano już wcześniej fragment modlitewnika uwzględniający to zagadnienie (Herz 18), wyrażający wiarę w to, że Bóg modłacemu się w ten sposób po jego śmierci przywróci duszę do jego ciała, kiedy nadejdzie czas. Wiara w życie duszy po śmierci występuje w różnych modlitwach odmawianych przy okazji wspomnień zmarłych, zawiera ją *Kadisz*, modlitwa odmawiana podczas pochówku nad grobem zmarłego.

Literatura:

- Albeck, Ch., *Szisz Sidre Miszna* (hebr. Sześć Porządków *Miszny*). Jeruzalaim (Jerozolima) 2008, The Bialik Institute Jerusalem and Dvir Publishing House.
- Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Ed. Elliger K., Rudolph W., Stuttgart 1969, Württembergische Bibelanstalt.
- Danby, H., *The Mishnah. Translated from the Hebrew with Introduction and Explanatory Notes*. Peabody, Massachusetts 2016, Hendrickson Publishers Marketing, LLC.
- Gesenius, W., *Hebräisches und aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Leipzig 1899.
- Jastrow, M., *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1982, The Judaica Press.
- Kehati, P., *The Mishnah. A New Translation With a Commentary*, (Transl.) Rafael Fisch, Jerusalem 1994, Maor Wallach Press.
- Kehati, P., *Misznot mewa'arot*, Jeruzalaim 2003, Dfus Chemed.
- Koehler, L., Baumgartner, W., *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1985, E. J. Brill.
- Marcinkowski, R., *The soul in Hebrew idioms and biblical sayings*, in: *The Soul in the Axiosphere from an Intercultural Perspective*, volume one, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge 2020, p. 126-163.

¹⁸ Powtórzone także jako miszna wprowadzająca do traktatu *Pirke Awot* (*Sentencje Ojców*).

- Marcinkowski, R., *Pojmowanie duszy w judaizmie, w: Antropologiczno-językowe wizerunki duszy w perspektywie międzykulturowej*, t. 1. *Dusza w oczach świata*, Warszawa 2016, s. 79-92.
- Marcinkowski, R., *Miszna: Naszim (Kobiety)*, Wstęp, przekład z języka hebrajskiego i opracowanie: Roman Marcinkowski, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, Wydawnictwo DiG – Edition La Rama.
- Marcinkowski, R., (red.) *Miszna: Moed (Święto)*, Warszawa 2014, Wydawnictwo DiG.
- Marcinkowski R., (red.), *Miszna: Zeraim (Nasiona)*, Warszawa 2013, Wydawnictwo DiG.
- Neusner, J., *The Mishnah. A New Translation*, New Haven – London 1988, Yale University Press.
- Sanders, E. P., *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*, Philadelphia/London 1977, Fortress/SCM.
- Yuval, I. J., *All Israel Have a Portion in the World to Come*, in Fabian E. Udoh, et al., eds., *First-Century Jewish and Christian Identities: Essays in Honor of Ed Parish Sanders* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2008), 114-138.

Programy komputerowe:

- Hebrew Master Collection (Accordance 13).*
- The Responsa Project 23 Plus.* Ramat Gan, Bar-Ilan University.